

DE GEESTESDUIF

De Geest als duif

Eddy van den Brink

De geestesduif komt uit het verhaal van Jezus' doop in de Jordaan. Het is het allereerste verhaal uit het Nieuwe Testament dat wordt afgebeeld; al in 200 komt het voor in de catacomben met enkele oudtestamentische afbeeldingen. Dat komt omdat de viering ervan, Epifanie, de verschijning des Heren, dan al het tweede feest van de kerk is. Het eerste feest is natuurlijk Pasen, maar de afbeelding daarvoor heeft nog twee eeuwen extra voeten in de aarde, omdat die kunstgrepen vereist. Van de opstanding zijn geen getuigen. De wachters aan het graf sliepen, en de vrouwen komen pas in de vroege morgen constateren dat het graf leeg is. Wat niemand heeft gezien, kun je ook niet afbeelden en daarom moest Pasen zich 1000 jaar behelpen met de afbeelding van de vrouwen aan het graf. En Kerstmis is nog niet uitgevonden in 200, dat komt bijna 200 jaar later. Zo zijn van de nieuwtestamentische afbeeldingen die van Epifanie de oudste geworden.

Epifanie is op 6 januari en dan worden *tria mysteria*, drie wonderen gevierd: de wijzen uit het Oosten, de doop in de Jordaan en de bruiloft te Kana. Alle drie komen dus als oudste beelden al in de catacomben voor. De Heer verschijnt aan de vertegenwoordigers van de volken, als Gods zoon bij de doop en als wonderdoener te Kana, het eerste van zijn wonderen. Later worden die drie uit elkaar gehaald: de Wijzen blijven bij het feest van Epifanie op 6 januari, de doop gaat naar 13 januari of de zondag daarop en Kana naar 20 januari of de volgende zondag. In de daggetijden van 6 januari blijven terloopse verwijzingen naar de doop en Kana als relictten in het Latijnse *Liber Usualis*.

In alle vier evangeliën wordt bij de doop verteld dat de Geest uit de hemel neerdaalde als een duif. Op alle afbeeldingen is dus die duif ook te zien.

De duif doopt

Op het mozaïek van afbeelding 1 is de duif niet als zo vaak de begeleider van de stem van God, die in de drie synoptische evangeliën vermeld wordt. Hier voltrekt de duif de doop. Zij laat een straal water op Jezus' hoofd neerdalen. Wellicht is dat een verbeelding van het in orthodoxe ogen ketterse geloof, dat Jezus, hier en nu pas door Gods stem tot zijn zoon benoemd, geadopteerd wordt. Op de ook in het heldere water zichtbare naaktheid van Jezus ben ik in een eerder artikel ingegaan¹; dat behoeft hier geen herhaling.



Afb. 1, Doop, 500, Ariaans Baptisterium in Ravenna; uit G. Bustacchini, *Ravenna*, Ravenna 1988

Voor Johannes de Doper rest hier slechts een zegenend gebaar op Jezus' hoofd. Hij is schrift- en traditiegetrouw in een voddige kameelharige mantel gekleed. Hij staat hoger dan Jezus op de stenige oever, zodat hij zich voorover kan buigen. Dat is al lang een vaste houding in de iconografie van de doop. Opvallend is de onhandigheid waarmee de buiging van zijn been is weer gegeven door hem op de tenen van de rechervoet te laten staan. Dat gebogen been is traditioneel, maar meestal ligt er op de oever wel een kei om die buiging te motiveren.

De rivier wordt gepersonifieerd in de figuur links, de antieke riviergod met krabscharen op zijn hoofd en achter hem de waterkan, waaruit de rivier stroomt. Jordaan heeft dus de handen vrij om een acclamerend gebaar te maken. De heidense riviergoden, nu personificaties genoemd, hebben als zodanig in het christendom tot diep in de Middeleeuwen kunnen overleven.

Naar een duif kan iedereen nog wel kijken zonder aan diepere bedoeling te hoeven denken. Maar de afbeelding van een duif roept voor wie wel eens wat uit de christelijke beeldvoorraad heeft gezien al gauw een associatie met de Geest op. Ook al is er in de Bijbelse verhalen sprake van andere duiven - die van Noach bijvoorbeeld leeft voort als de vredesduif - in de beeldgeschiedenis is de duif als Geest de oudste en verreweg het meest gebruikt.

Dr. E. van den Brink is kunsthistoricus en medewerker van *Interpretatie*.

1 Bekleed en onbekleed, *Interpretatie* 6/2008

Vuur

Zowel Matteüs als Lucas vermelden dat Johannes zegt dat die na hem komt, zal dopen met 'de heilige Geest en met vuur'. Daar horen we in het evangelie nauwelijks nog over. Enkele keren wordt terloops gezegd, dat Jezus doopte, soms staat er zelfs bij dat hij dat niet zelf deed, maar zijn leerlingen. Vuur komt daar niet aan te pas. Ik houd het erop dat de evangelisten het verdere verhaal al kennen en Johannes Pinksteren laat profeteren. Maar op de



Afb. 2, Doop, 586, Rabbula Codex, Florence, Biblioteca M-C, Plut I, 56, f.4v; uit: Facsimile, Olten 1958

Syrische monnik Rabbula, schrijver-schilder van dit evangelieboek, heeft dat vuur-woord kennelijk indruk gemaakt. Hoewel Johannes juist niet met vuur doopt, schildert hij hier een hoge vlam opschietend uit de Jordaan. Dit is de enige keer bij alle honderden illustraties van de doop uit de antieke en middeleeuwse geschiedenis.

Het evangelieboek van Rabbula heeft enkele schilderijen uit het leven van Jezus op een volle bladzijde. Een uitvoerige cyclus is geschilderd in de marges van de bladzijden met de kanontabellen, de door Hieronymus uitgevonden concordantie, voorafgaand aan de evangelieteksten. Afbeelding 2 biedt zo'n margeschildering, slechts 6 bij 5 cm. Rechts is de meest linkse kolom van de tabel nog te zien, als gebruikelijk ingekaderd door een zuil. De cijfers in de kolom zijn duidelijk leesbaar voor wie het antieke Syrisch kan lezen. Behalve de unieke vlam toont zij de complete doop, zoals die eeuwen lang afgebeeld zal worden. Bovenaan komt de hand Gods uit een blauw hemelsegmentje, als de stem die gehoord wordt: dit is mijn geliefde zoon. Daaronder schiet de Geest-duif loodrecht naar beneden, naar het hoofd

van Jezus. Op de oever staat Johannes de Doper over Jezus gebukt, zijn linkervoet op een steen, zodat het been natuurlijk gebogen is.

Drie-eenheid

De verticale opeenvolging van de hand Gods, de duif en Jezus maakt de doop ook tot een illustratie van wat eigenlijk helemaal niet afgebeeld kan worden: de drie-eenheid. Jezus en de Geest als duif zijn afbeeldbaar, maar het duurt tot de late Middeleeuwen tot God de Vader afgebeeld wordt. Met de doop kan voor een kenner de drie-eenheid in beeld gebracht worden, zoals ook met de drie gasten aan de tafel van Abraham. De icoon daarvan heet in het Grieks 'Abrahams gastvrijheid'; in de Russisch-orthodoxe kerk heet het onverbloemd 'Oudtestamentische drie-eenheid'.

Op het ivoor van afbeelding 3 valt grote nadruk op de drie-eenheid. Het is streng symmetrisch opgebouwd en precies in het midden liggen de hand Gods, de duif en Jezus exact op de verticale as. Hier doopt de duif weer zelf, daar komt ook de hand van Johannes niet tussen. Op de andere oever staat een



Afb. 3, Doop, 875; ivoor op het boekplat München, CLM 4451; uit: Franco Cardini, *Zeitenwende*, Stuttgart 1995, 139



Afb. 4, duif met 2 flesjes, 870, ivoren kistje, Braunschweig, Herzog Anton-Ulrich Museum; uit: Robert Deshman, *The Benedictional of Aethelwold*, Princeton UP, 1995, afb. 35

engel klaar met de kleding van Jezus. Mettertijd neemt het aantal engelen op de oever toe. Hier wordt de hand omstuwd door zes acclamerende engelen, de duif door de personificaties van zon en maan.

Het water van de Jordaan is tot navelhoogte opgestuwd, zodat de vraag of Jezus genitaliën heeft niet op hoeft te komen. Die stuwing is inmiddels gebruikelijk in het Westen, waar in een hymne wordt vermeld dat de Jordaan, verheugd om Jezus, zich bruisend verheft. De orthodoxie heeft dat mysterie niet nodig, want het Oosten weet zeker dat Jezus geen zonde en dus geen geslachtsorgaan heeft. In het water ligt op de verticale as een poliep, een vreemd onderdeel van deze afbeelding.

Water en olie

Op het kistje van afbeelding 4 is aan de voorkant de doop afgebeeld. Daarboven, op de schuine kant van schilddak deksel, komt de duif naar beneden. Zij draagt in haar snavel een stokje met daaraan twee flesjes. Dat is tussen 800 en 1000 niet uniek, maar wel zeldzaam. Die twee flesjes hebben een lange voorgeschiedenis, niet in de Jordaandoop, maar in de kerkelijke doop.

In het antieke Romeinse rijk had iedere stad een eigen bisschop en het dopen was exclusief aan de bisschop voorbehouden. Aan of bij zijn kathedraal had hij daarvoor een baptisterium, doophuis. Dopen gebeurde vooral in de paasnacht, wanneer de dopelingen afdaalden in het water waarmee ze overgoten werden. Aan de oostkant kwamen zij uit het water, werden met een nieuw wit gewaad bekleed en door de bisschop met olie gezalfd, geconfirmeerd. Het ritueel is dan gesplitst in reiniging met water en bekleding met de heilige Geest door zalving met olie. In witte kleren gingen zij dan naar de kerk voor

hun eerste communie in de paasnacht.

Op den duur blijkt het in de veel uitgestrektere bisdommen in het vroegmiddeleeuwse Europa onmogelijk het dopen alleen door de bisschop te handhaven. Hij verleent dan het dooprecht ook aan andere kerken dan zijn eigen kathedraal. Die verlening blijft in zijn hand, evenals de confirmerende zalving. Hij moet dan alle kerken met dooprecht in zijn bisdom een maal per jaar bezoeken, om de gedoopten van het afgelopen jaar door zalving te confirmeren. De ritus met water en met olie zijn dan dus voorgoed ook in de tijd gescheiden.

Bij de doop van Jezus in de Jordaan bestaat de kerkelijke doop nog helemaal niet. Desondanks worden hier die twee flesjes afgebeeld. Jezus wordt, zoals vanouds de dopelingen in de kerk, in één ritueel gedoopt en gezalfd. Die twee flesjes herinneren eraan dat bisschoppen op hun strepen kunnen blijven staan.